

Břetislav Ditrych

Tábor ve stínu Osvětimi

DOKUMENTÁRNÍ
REPORTÁŽ
O OSUDU
KRAKOVSKÝCH
ŽIDŮ

Břetislav Ditrych

Tábor ve stínu Osvětlení

**DOKUMENTÁRNÍ REPORTÁŽ
O OSUDU KRAKOVSKÝCH ŽIDŮ**

NAKLADATELSTVÍ EPOCHA
PRAŽSKÁ VYDAVATELSKÁ SPOLEČNOST

Ediční rada Edice Magnetka:

Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (FF UK Praha, Technická univerzita v Liberci)

Doc. PhDr. Jan Halada, Csc. (FSV UK Praha, Institut komunikačních studií)

Prof. PhDr. Radek Fukala, Ph.D. (FF UJEP Ústí nad Labem)

PhDr. Miloslav Martínek, CSc.

JUDr. František Čermák

Copyright © Břetislav Ditrych, 2017

Czech edition © Nakladatelství Epocha, s. r. o., 2017

ISBN (pdf) 978-80-7557-385-8

Obsah

Krakov – Kaziměř	7
Židovské město a jeho lidé	12
Začátek konce	22
Oskar Schindler a Julius Madritsch	45
Konečné řešení židovské otázky	48
Konec krakovského ghetta	52
Židé a Poláci, Poláci a Židé	61
Nejen liščí nora	66
Znovu Krakov, Podgórze	77
Dvě města, dva břehy	85
Přichází Amon Göth	92
Konec ghetta	97
Šedý dům	108
Tarnów a návrat do Płaszówa	122
Mlčení	151
Proces s katem z Płaszówa	156
Po válce	159
Dcera Amona Götha	162
Prameny a literatura	167
O autorovi	169

Krakov – Kaziměř

Samostatné královské město Kaziměř založil v roce 1335 Kazimír Veliký. O pět let později se rozšířilo o ves Bawól, královský dar. Město obklopovaly hradby se čtyřmi branami. Obyvatelé se zabývali obchodem, řemesly, nejrozšířenější byla výroba sukna. Oblast dnešní Kaziměře, která už dávno patří ke Krakovu, tvoří Dietlova ulice, řeka Visla a železniční trať, někdejší židovské město, ulice Božího Těla, Miódowa, Bajwór a Józefa.

Velké hlavní náměstí Wolnica je jen zbytek čtyřikrát většího náměstí někdejší Kaziměře. Název připomíná výsadu volného prodeje masa mimo jatka, kterou městu udělil Kazimír Veliký. V Kaziměři je i několik krásných katolických kostelů. V roce 1340 začala stavba baziliky Božího Těla, jedné z největších a nejkrásnějších v Krakově, dokončena byla po více než šedesáti letech. Dnes spojuje gotiku, renesanci i baroko. Do přilehlého kláštera Lateránských kanovníků přivedl tehdy Vladislav Jagellonský mnichy z Kladska. V druhé polovině 14. století vznikl další významný kostel Svaté Kateřiny s klášterem augustiniánů, kostel Svaté Trojice, Svatého Michala Archanděla a Stanislawa s klášterem Paulínů na Skalce a další tři kláštery. V kryptě zdejší baziliky jsou pohřbeni polští velikáni, jako poslední nositel Nobelovy ceny za literaturu Czesław Miłosz.

Židé přišli na Kaziměř krátce po jeho založení, ve větším počtu pak koncem 15. století. Patřila jim však pouhá pětina území. Během devatenáctého století a v prvním desetiletí století dvacátého už byla Kaziměř považována za čtvrt typicky židovskou. Židé tu vlastnili velké domy, Plac Wolnica hrál stejnou roli jako Rynek Główny ve středu města. A například někdejší židovská nemocnice v ulici Skawińska, postavená v letech 1861–1866, byla velmi moderně vybavena, působili tu nejlepší specialisté. Po roce 1939 skončila většina personálu v ghettu v Podgórze a pak v koncentračním táboře Płaszów.

Kdo se vypraví na Kaziměř a myslí to s poznáním židovského města vážně, nemůže pominout několik synagog – například barokní synagogu Kupa, kde jsou stropní malby s pohledy na místa Svaté země, renesanční Vysokou synagogu, která dostala jméno podle modlitebny nezvykle umístěné v patře, synagogy Poppera, Izaaka, Tempel.

Poutník po Kaziměři musí projít ulicí jménem Szeroka, Širokou, někdejší páteří ulicí židovského města. Vlastně to není ulice, spíš protáhlé obdélníkové náměstí. Až do 18. století to byla Velká ulice i jménem, probíhaly tu pravidelné trhy, byly tu veřejné lázně i mikve. Na jedné straně se rozšíří k nepřehlédnutelné Staré synagoze, nejstarší v Polsku a založené pravděpodobně českými Židy, kteří se uchýlili do Krakova po pražském pogromu v roce 1389, na druhé je synagoga Remuh se hřbitovem, kde odpočívají největší židovští učenci a rabíni. Ale také prostějovský rodák Jichcak Prosznitz, který v roce 1569 založil v Krakově tiskárnu. Pro pátrače: nahrobek číslo 285 na II. oddělení hřbitova.

Ve dvoulodní Staré synagoze se stýká původní gotika s renesancí, byla v průběhu staletí několikrát stavebně upravována, jistou podobu nezapře s obdobnými stavbami ve Wormsu, Řezně i v Praze. Tady působili nejvýznamnější rabíni a učenci, tady se odehrávaly nejdůležitější události života krakovských Židů, od svateb až po čtení královských dekretů.

Před synagogou Remuh býval kdysi také hřbitov, dnes ho připomíná jen parčík s vysokými stromy, ohraničený mřížovým plotem. Památník připomíná obyvatele Krakova a okolí, oběti holocaustu. Místo sloužilo svému účelu do roku 1552, kdy byl založen protější hřbitov u Nové synagogy, jak se jí po Staré jako druhé v pořadí krátce říkalo, později se ustálil název Remuh. Blízkost synagogy a hřbitova je výjimečná, důvodem byl jen nedostatek místa v Židovském městě. Do synagogy, která jako jediná stále slouží svému účelu, mohu nahlédnout jen oknem, vnitřek právě opravují. Hřbitov, kde jsou pochováni slavní krakovští rabíni a učenci, je navštěvován Židy z celého světa. Asi nejvíc je jich v den výročí smrti Mojžese Isserlese, řečeného Remu, který žil v letech 1525–1572.

Také synagoga Remuh se v průběhu věků dočkala několika stavebních úprav, současná podoba je z roku 1829 a poslední

restaurace proběhla v roce 1933. I tady byl za války sklad Treuhandstelle (úřadu, který přebíral zabavený židovský majetek i podniky) a hasičské výzbroje. Utrpěl i hřbitov, posupně byl obnovován, menší i větší úlomky zničených stél jsou složeny do jakési mozaiky, do dlouhé a působivé Zdi nářků.

Szeroka, Široká ulice, bývala po válce nevzhledná, pustá, některé domy na spadnutí, dnes je s četnými kavárnami, hotýlky, restauracemi jednou z povinných turistických tras návštěvníků Kaziměře. Zalidněná jako kdysi v době velkých trhů a židovských svátků je dnes snad jen při každoročním Festivalu židovské kultury. Za pozornost stojí dům, v němž se v roce 1872 narodila zakladatelka kosmetického impéria Helena Rubinsteinová. Do Austrálie, kde si otevřela první kosmetický salon, odtud odešla jako osmnáctiletá. Především tady, v srdci Kaziměře, a v blízkém okolí nalezneme vývěsní štíty, obchody se starožitnostmi a především kavárny v módním „židovském stylu“.

Co tedy je židovský Krakov, Kaziměř? Pozůstatek historie, vzpomínka na život a zmar, místo prodchnuté duchovností, nebo jen oslava někdejší židovské kultury? Putování po místech natáčení filmu *Schindlerův seznam*? Asi ode všeho trochu. Občas tu potkáte chodce, kteří hledají dům, kde žili jejich předkové. Stojí ještě? Nebudou zklamáni?

Na svůj nový život možná čeká čtvrť Podgórze za řekou Vislou. Méně turistická, tak nějak vypadala Kaziměř před čtvrtstoletím. Právě před sto lety ztratilo královské město Podgórze svou samostatnost a bylo připojeno ke Krakovu. Židé tu žili nejen před válkou, ale mnohem dřív. Však měli svůj velký židovský hřbitov. Stářím vrásčité a šedivé domy občas vystřídá veselejší tvář nebo novostavba. V uličkách na nábřeží Visly je klid, stejně tak jako kolem Rynku a kostela sv. Józefa. A stačí zabloudit třeba do krátké uličky Stroma. Odbočuje z hlavní Kalwaryjské, která získala své jméno proto, že se tudy ubírali poutníci do slavné Kalwarie Zebrzydowské. Ne, Stroma není strmá, jen mírně stoupá ke krásnému a vznešenému parku Bednarského. V domech číslo 9 a 11 bývaly dvě malé židovské modlitebny, dnes po nich nezůstala ani stopa, snad uvnitř za zšeřelými a vrásčitými zdmi? Sotva. Na druhém rohu bývala lékárna – nyní výčep. Kalwaryjská je ulicí obchodní,

řekli bychom jednoduše, plná všelijakých obchodů a obchůdků, krámů a krámků bez ladu a skladu, útulnou kavárnu by tu člověk pohledal. Procházím jí tam a zase zpátky jen proto, abych si připomněl početné a zmizelé židovské obyvatele.

Například v čísle 40 měl obchod s potravinami Izak Rubinstein, dnes tu sídlí pojišťovna. O dva domy dále kdysi fungovala galanterie, dnes tam najdeme dětské kočárky, směnárnu a bižuterii. A na druhé straně byla dílna na vánoční ozdoby Nani Neufeldové. V čísle 18 prodával před válkou tropické ovoce Mojżesz Grüner, nyní tu nabízí služby opět směnárna, numismatika a zastavárna. A můžeme se samozřejmě jen dohadovat, kolik a jakých obchodů se tady vystřídalo od předválečných časů, kdy byli židovští majitelé vystěhováni. Byla by to jistě zajímavá svědeckví doby. Přehledka zboží, dílen, přehledka lidí, prožitých nebo násilně zlomených životů. Snad nikdo ze zdejších Židů se po válce zpátky nevrátil. Ale hlavně chci říct, že židovský Krakov není jen Kaziměř, ale i Podgórze. Když si tu před časem, možná jako já, polská spisovatelka a novinářka Katarzyna Zimmererová prohlížela místa spjatá s osudy krakovských Židů, jakýsi postarší chodec ji chvíli nedůvěřivě pozoroval a pak na ni vyštěkl: „Co tu hledáte? To jsou naše domy! Nedáme je!“

V Kalwaryjské ulici bydlel s rodiči a bratry také Nahum Monderer. Jeho otec Salomon byl, jak se říká, černou ovcí rodiny. V minulosti bývali Mondererové vždycky kupci, prodávali hlavně mouku. Jenže Salomon mluvil latinsky a španělsky, stal se knihkupcem – a přesvědčeným sionistou a socialistou. V roce 1923, to bylo Nahumovi pár měsíců, odjel se starší sestrou a rodiči do Palestiny. Po pěti letech se vrátili do Krakova, do rodiny záhy přibyla dvojčata. Nahum mluvil hebrejsky, jidiš moc nerozuměl, s rodiči i prarodiči hovořili polsky. Krásná teta Julia byla herečkou v divadle Juliusze Słowackého. Dvojčata zahynou při jednom apelu v táboře Płaszów, o sestře se dozví jen to, že pracovala v nějakém táboře u moře, pak ji s dalšími třemi stovkami dívek naložili na loď a tu krátce po vyplutí záměrně potopili. Nahum přežil, protože se dostal na Schindlerův seznam. Přežil z celé rodiny sám.

Část krakovské čtvrti Kaziměř obývali Židé od středověku. V roce 1935 napsal Majer Balaban v *Průvodci po židovských*

památkách Krakova, že Židé jsou rozptýleni v celém městě, ale v Kaziměři zůstali ortodoxní a v někdejším „Židovském městě“, části Kaziměře, především lidé nuzní a konzervativní, kteří se nemohou rozloučit se starými uličkami a synagogami. Někteří Židé žijící „ve městě“ na Kaziměř nechodili vůbec. Neměli důvod.

Dřímající a zapomenutá výspa, pokračuje Majer Balaban, která se probudí a zalidní jen v době trhů, sobot a židovských svátků. Hlavně na oblíbený svátek Lag ba-omer, který se slaví 33. den po Pesachu, přijížděly do Kaziměře tisíce, možná desetitisíce pobožných Židů, aby se pomodlili na hrobě velkého Remu, rabína Mojžíše Isserlesa.

Nemohl samozřejmě tušit, co se stane v roce 1939.

Židovské město a jeho lidé

Čtvrť Kaziměř měla synagogy ortodoxní i takzvanou Pokrokovou (Tempel) v ulici Miódowé, kde byl rabínem dr. Ozjasz Thon, sem chodívali především řemeslníci; synagogy byly samozřejmě i v jiných částech Krakova – záleželo na počtu Židů žijících v okolí. Kromě synagog navštěvovali Židé i malé modlitebny, kde rabíni učili své žáky, často vlastní děti. Nazývali je v jidiš sztibl, malý pokoj, a na Kaziměři bychom jich napočítali dvě stovky.

Plac Nowy – srdce někdejšího židovského města. Přízemní budovu tržnice z červených cihel postavili na začátku minulého století, říkalo se jí srozumitelně „Okraglak“, pro nás Kulaťák nebo Okrouhlák, bývala tu i rituální jatka drůbeže, kde prodávali košer maso a hlavně slepice, které přivázely spolu se zeleninou vesničanky z okolí. Hospodyně si vybrala ještě živou, řezník ji správně zařízl a vykuchal. V jidiš se říkalo Okraglaku i Rondl.

Dnes nabízejí v okénkách vynikající „zapiiekanky“, kus bagety naplněný podle vašeho výběru a následně zapečený, ale taky třeba výborné uzené koleno s kyselým zelím nebo hrachovou či fazolovou polévku s bílou klobásou. Nedaleko v ulici Meiselsa je slavná kavárna Mleczarnia. Ano, zvláštní název, opravdu znamená Mlékárnu. V úzké spojení mezi ulicemi Meiselsa a Józefa, kde natáčel Steven Spielberg scény pro film *Schindlerův seznam*, si můžete vyfotografovat fotografie z filmu, dnes je tu i restaurace Stajnia. Podél stinné zahrady zmíněné kavárny procházejí vytrvalé hloučky turistů v čele s průvodcem, třímajícím v ruce praporek. Ale v kamenolomu Liban nebo na místě koncentračního tábora v Płaszówě málokdy potkáte živou duši. I když je to jen dvacet minut tramvají z centra města. A také tam Spielberg natáčel svůj slavný film.

Na plánu města z roku 1785 je mezi ulicí Kupa a zmíněným Novým náměstím vyznačen Libuschhof (Dwór Libuszy). Našince to jistě potěší a napovídá, že tu pobývali židovští přistěhovalci

z Čech. O čtyři roky později zabíralo židovské město pouze pětinu rozlohy celé Kaziměře, bylo však zastavěno mnohem hustěji než ostatní části, což samozřejmě ovlivnilo hygienické podmínky, navíc byly stálou hrozbou ničivé požáry. V domech tehdy žilo asi 4000 židovských obyvatel, v samotném Krakově, křesťanské části Kaziměře a předměstích pak necelých 18 000 lidí.

V Krakově nalezneme i pozdější české stopy, i když jich, pravda, ubylo. Česká beseda na výhodném místě poblíž nádraží s restaurací a kavárnou pana Frimla žila do roku 1914, překladatel Pavel Peč, který ve městě žije se svou polskou ženou a malou dcerkou, mě zavedl k budově někdejšího konzulátu ČSR v ulici Westerplatte číslo 7, kde v roce 1939 působil štáb československé vojenské skupiny pod vedením podplukovníka Ludvíka Svobody. Bylo to místo, kde i po okupaci Československa vlála ještě několik týdnů naše státní vlajka, místo, kudy procházeli například letci, kteří pak bojovali ve Francii a Anglii. Naproti Wawelu, na rohu ulice Kanoniczna, bývalo vězení, kde strávil pár týdnů Jaroslav Hašek, ve Florianské ulici žil a tvořil snad nejslavnější polský malíř s českými kořeny Jan Matejko, v domě U jehňátka na Rynku Główném bydlel už zmíněný Ludvík Svoboda, ale pamětní deska se nějak ztratila. „Krakov je přece polská Praha a Praha zase český Krakov, to se ví přinejmenším jedno tisíciletí,“ říká olomoucký rodák Pavel Peč. „Podobná topografie, společná historie, možná i stejný původ. Ale každé město má samozřejmě něco do sebe.“

Na Novém náměstí číslo 4 měl mnohem později koloniální obchod **Mojzes Samuel Bleicher**. Nabízel kávu, čaj, rozinky, ořechy, ale také třeba petrolej a mýdlo. Prostě koloniál. V roce 1934 se stal hlavním krakovským rabínem. Za další rok zemřel, vnukovi Henrykovi bylo právě osm. V obchodě pracoval jeho otec i matka. Když mu bylo šest, ptal se ho děda Bleicher v jidiš: „Kdy už budeš mluvit jidiš?“ Odpověděl mu: „A kdy ty budeš mluvit hebrejsky?“ Děda sice hebrejsky psal, ale nemluvil. Polsky rozuměl. Tak se bavili polsky.

Druhý děda měl výčep na Grodzké ulici. Henryk bydlel s rodiči ve čtvrti Podgórze, školu měl na Kaziměři. Před válkou se začal stavět nový most přes Vislu, dostal jméno po maršálu Piłsudském, ale Henryk ještě chodíval přes starý, dřevěný, u Mostowé ulice.

Za přechod se platily dva groše, kluci vždycky čekali, až se sejde víc lidí, aby pak bez placení šikovně proklouzli na druhou stranu.

Dřevěný most už není, na jeho místě dnes překlenuje Vislu lávka pro pěší, Kładka ojca Bernatka. Sledujme ještě Henryka – pokračuje přes Plac Wolnica, ulici Bożego Ciała do Miódowej číslo 26, kde je židovská škola. Když se později přestěhovali do Paulińskiej ulice, také na Kaziměři, měl to podstatně blíž. V roce 1935, to mu bylo devět, jel na prázdniny k tetě do Moravské Ostravy. Byla to matčina sestra, její muž byl český Žid, obchodoval s kožešinami, nakupoval i v Anglii. Bohatá rodina. Když se Henryk vrátil po prázdninách do Krakova, mluvil česky. Není divu, prázdniny si prodloužil na tři a půl měsíce. V hebrejské škole se učilo od rána do večera, hodně zameškal a učitelé matce poradili, aby přešel do polské obecné školy, také v Miódowej ulici. Ve třídě bylo 30 chlapců, z nich 6 židovského původu. Po mnoha letech se ho ptali v Izraeli novináři, jestli se tam setkal s antisemitismem. Setkal, možná tomu tak neříkali. Už po pár dnech mu jeden z polských kluků řekl: „Když mi zítra nepřineseš chleba s klobásou, vyrazím ti zuby.“ Henryk se nedal. Jednou přišel domů potlučený, matka s ním hned šla za ředitelem školy. Ředitel zavolal provinilce. „Když ho matka viděla, už nic neříkala, vypadal nemocný... Ne, já jsem se nedal, ale jeden spolužák nosil pravidelně chleby, aby ho netloukli. Dnes si uvědomuji, že to byli nejspíš děti dělníků, možná se neměli dobře jako my, dívám se na to jinýma očima.“ Ale všiml si inzerátů nebo cedulek v obchodech: „Kupuj u svého! Nekupujte u Židů!“ S kamarádem jeli tramvají na Błonie, rozlehlé louky a park téměř uprostřed města, koupili si obwarzanky-preclíky. Nevypadali jako Židé, kdyby se tam objevil někdo s pejzy, nedopadlo by to dobře. Možná se zastavili v cukrárně „U Szmatki“ na rohu Dietlovy a Stradomu, v tamní kavárně se scházela židovská bohéma. Všechny cukrárny i restaurace na Kaziměři byly košer, jinak by v nich nikdo nenakupoval, jinak by je nenavštěvoval. K Thornovi na Krakowské chodívali lidé na czulent, guláš, který bylo nutné uvařit před šabatem a pak v peci jenom uchovat před sobotním obědem, ale na rybu po židovsku přišli rádi i Poláci, u Weissbrota na rohu Starowiślné mívali zase výborné dršťky, flaczki. Ale větší porci dávají, jak známo, u Straussbergra v ulici Bożego Ciała.

V sobotu chodívali s otcem do synagogy. Potkávali lidi v sameťových kaftanech, dlouhých kabátech, ve sztrajmach – čepicích s liščím ohonem, s modlitebními šálami. Všechny obchody byly zavřené. V lednu 1939 čekala Henryka bar micva, na oslavě u dědy Ehrlicha se sešlo na padesát lidí, přál si kolo, dostal chanukový svícen. Zklamání. Rodiče znali jidiš, ale doma mluvili polsky. Stejně jako děda Ehrlich s babičkou a jejich děti. Matka hovořila také německy, francouzsky a anglicky. Otec četl pravidelně jen židovský list Nowy dziennik, Nový deník, vydávaný v polštině.

Chlapci ze židovských rodin navštěvovali obvykle od tří let cheder, základní náboženskou školu, kde se učili číst a psát v hebrejštině, od sedmi až osmi let se věnovali studiu talmudu. Zajímavé je, že dívky chodívaly raději do běžných polských škol, než na hebrejské gymnázium. Obecně mluvili Židé velmi dobře polsky, byli přece Krakované a žili uprostřed polské společnosti. Největší židovskou školou bylo osmileté Hebrejské gymnázium v Brzozové ulici a v přilehlé Podbrzezie, nedaleko synagogy a hřbitova Remuh. V polštině se tu žáci učili obdobným předmětům jako ve státních školách, v hebrejštině si osvojovali znalosti bible, základy náboženství a židovských dějin. Jediným nežidovským učitelem tu byl před válkou Waclaw Karas, dirigent, skladatel a vedoucí čtyřicetičlenného studentského orchestru. Ano, české jméno. Z padesáti profesorů přežilo válku pouhých osm.

Osmdesátiletý **Nathan Gross** vyprávěl v Tel Avivu roku 1999 autorům knihy „Ich miasto“ Anis Pordesové a Ireku Grinovi, že jeho matka Sara pocházela z rodiny Scharfů na Kaziměři, otec Jakub pracoval u firmy Rubinstein – sklo a porcelán na Stradomi. Poznali se v Sokole. To vůbec nebylo obvyklé, Sokol byl pro Židy běžně nedostupný. Otec musel narukovat do války za Rakousko-Uhersko, dostal se na frontu, do ruského zajetí a vězeňské nemocnice v Kyjevě. Vzali se hned po válce. A otevřeli vlastní malý obchod, také se sklem, na Rynku Główném, nakupovali u nich většinou Poláci. Doma mluvili jenom polsky, ale když nechtěli, aby děti rozuměly, přešli na jidiš. To bylo obvyklé. Jestli k nim chodili na návštěvu Poláci? Ne, nepamatuje se. Pravidlo to jistě nebylo. Šabat slavila jen rodina. V sobotu se také zastavili v restauraci Weissbrot na Starowiślné ulici, samozřejmě na czulent, flaczki nebo kruszku, telecí

žebírka. Na svátek Jom Kipur šel s otcem do synagogy Tempel, pak i dalších, otec mu vyprávěl různé legendy, které se s těmi místy pojily.

Oblíbené bylo lahůdkářství Antoniho **Hawelky** na Rynku Główném. Koloniál Pod palmou otevřel Hawelka už v roce 1876 a brzy se proslavil obloženými chlebičky nebo uzeným masem v žemli. Tady byl k dostání kaviár, uzený losos a třeba baklažány. Klobásu se zelím a rajskou omáčkou měli spolehlivě nejlepší v Jutrzence v Sienné ulici. Sladkostmi byl známý Piasecki, také na Rynku, pro pečivo chodívali Židé ke Grossbardovi v ulici Sv. Gertrudy.

Nathan Gross vzpomínal i na své židovské učitele. Především na Juliusze Feldhorna, historika umění, který vydal i tři básnické sbírky, překládal z němčiny, francouzštiny a ruštiny. Byl polským vlastencem, vážili si ho nejen žáci, ale i kolegové na Hebrejském gymnáziu. Němci ho v polovině srpna 1943 zastřelili na náměstí ve Věličce.

Židovské děti měly v sobotu volno, v neděli musely do školy. Bylo to jednoduché – všichni věděli, že kdo jde do školy v neděli, je Žid. Podobné pravidlo platilo i pro obchody: v sobotu zavřeno, v neděli otevřeno. Neplatilo všeobecně, třeba rodiče **Marcela Goldmana** z Tatarské ulice v neděli do svého obchodu nedocházeli. Jméno majitele bylo uvedeno jen malými písmeny ve vitrině – to aby si Poláci hned nevšimli, že je obchod židovský. Marcel chodil v neděli rád s otcem Maksem nakupovat na Kaziměř, jinak se o domácnost samozřejmě starala matka Sara. A když v roce 1935 zemřel maršál Józef Piłsudski, spoluzakladatel Polské socialistické strany a někdejší předseda vlády, rychle koupili jeho sádrouvou busu a umístili s hořící lampičkou v obchodě. Katoličtí zákazníci se možná domnívali, že nakupují v polském krámu. Možná.

Na slavný pohřeb vzpomínal tehdy osmiletý **Tulo Schenirer**. Byla sobota 18. května, ponurý den, pohřeb začal kolem poledne a směřoval od Rynku na Wawel. V čele generál Orlicz-Dreszer, nějaký plukovník a voják. Artilerie, huláni. Skupina mužů s plechovými vozíčky sbírající odpadky po koních, toho si všiml. Vozíky drnčí po dlažbě. Ale spolehlivě je přehluší na 150 bubeníků. Následují dva oddíly pěchoty. Kněží, duchovenstvo. Šest koní a vůz s rakví. Kolem vojáci v naleštěných přilbách a s karabinami, pak

vyšší důstojníci. Za rakví Piłsudského rodina, prezident, zahraniční delegace, zástupci Židovské obce (přestože je sobota), nekončící průvod. Podél celé trasy průvodu rozestavení vojáci. Salvy z děl při ukládání rakve. Na Wawelu se rozezněl nejslavnější polský zvon Zygmunt a s ním všechny zvony v Krakově. To všechno si Tulo pamatoval do konce života. Otec Jakub pak spěchal na poštu kvůli příležitostnému razítku, ale razítko neměli, koupil si tedy alespoň obálku se smutečnými známkami a nechal je s datem 18. května 1935 pečlivě orazítkovat.

Po smrti Józefa Piłsudského, jak vzpomínali pamětníci, přibývalo konfliktů mezi Židy a Poláky. Kolo dějin jsem zdržel jen na chvíli, říká Piłsudski v jedné básni Czesława Miłosze. Měl pravdu.

Do konce 18. století byli krakovští Židé soustředěni právě v Židovském městě. To platilo i po dobu trvání takzvaného Svobodného města Krakova, kdy mohli podle dekretu z roku 1818 bydlet mimo jen Židé bohatí, průmyslníci a umělci, kteří žili „evropsky“ a posílali děti do veřejných škol. V období „Jara národů“, tedy v roce 1848 a krátce poté, však někteří zmíněné pravidlo příliš nedodržovali, opouštěli zdi ohraničené Židovské město i přesto, že se rozšířilo – díky částečné změně toku Visly a zasypání řečiště vznikla ulice Dietlova a další.

Na začátku války bylo Tulo Schenirerovi dvanáct. Před třemi lety mu zemřel otec Jakub, bankovní úředník. Celý následující rok se Tulo choďoval modlit do synagogy kadiš. Otec měl čtyři bratry a čtyři sestry. Většina členů jejich rodin se dostala do tarnowského ghetta, odtud je převezli do koncentračního tábora Belžec, kde zahynuli. Jeden Tulův strýc, také bankovní úředník a výborný muzikant Abraham, odjel v roce 1934 na operaci do Berlína, kde později zemřel. Zanechal po sobě malou dcerku, kterou umístili do sirotčince. Tulo se s ní setkal až v roce 1967. Jeho matka, za svobodna Wertheimová, chodila do polské školy v Podgórze, bydlela s rodiči na ulici Limanowského, tehdy se část dnešní Limanowského ještě jmenovala Lwowská. Také z matčiny rodiny téměř všichni zahynuli, jen několik vzdálenějších příbuzných přežilo vyhnanství v Rusku.

Důležité jméno – Sara Schenirer, Jakubova sestra. Brzy se vdala, ale děti neměli. Aby zajistila nějaké vzdělání dívkám z ortodoxních

rodin, založila školu nazvanou Bejt Jaakow. Chtěla vychovávat učitelky, které by pak v její práci pokračovaly. Rabíni ji zpočátku přehlíželi, pak se smířili, ustoupili. Škola byla brzy známá v celém Polsku, užitečný program přijali například v amerických židovských osadách a v dalších zemích. Sara zemřela už v roce 1935 na rakovinu žaludku.

Tulovi rodiče navštěvovali synagogu o židovských svátcích, každý pátek večer matka zapálila svíčky, kuchyň dodržovali košer, při svátku Purim přihlíželi alegorickému průvodu na Krakowské ulici, když slavili Lag-ba-omer, přišli žáci do školy a účastnili se chystaného průvodu v bílých košilích, modrých kalhotách a modrobílých čepicích. Doprovázel je studentský orchestr. Z Brzozové ulice došli na hřiště Makabi, kde předvedli ukázky cvičení a tance. O státních svátcích nezapomněl Jakub Schenirer vyvěsit na balkóně bíločervenou vlajku. Nikdy. Tulo vzpomínal, že v 1. třídě jim dala učitelka úkol, aby napsali dopis milované osobě. Napsal Józefu Piłsudskému. Všichni se mu smáli, my píšeme mamince, bratrovi, sestře – a Tulek maršálovi Piłsudskému! Matka pak dopis odnesla na správnou adresu. Nepoděkoval mu sice sám maršálek, ale jeho jménem sekretářka, polská básnířka a spisovatelka Kazimiera Iłta-kowiczowna. Přestože takových dopisů jistě dostal oblíbený politik stovky. Dopis Tulkovi měl datum 2. května 1935 – a 12. května Józef Piłsudski zemřel.

Tulo Schenirer měl rád i velké vojenské přehlídky na Błoniach, snad žádnou s otcem nevynechali, na cestu z domova si dopřáli dokonce drožku. Snad nejslavnější byla v roce 1933, 250 let od bitvy mezi habsburskou a osmanskou říší u Vídně, kdy byla ukončena turecká expanze do střední Evropy. Rád chodíval i do krásného průvodu Božího Těla, neklekal si, ale nikdo mu nic nevyčítal.

Přežil krakovské ghetto, Płaszów i Mauthausen. V Krakově se setkal s matkou, znovu začal chodit do školy. Po maturitě pokračoval na vysoké technické škole. Do Izraele odjel v roce 1959. Do Krakova se nikdy nevrátil. Žena tam byla už dvakrát. On se bojí. „Něco mi říká, že bych byl zklamaný, že bych psychicky nevydržel. Dodnes přemýšlím polsky, počítám polsky, se ženou mluvíme polsky. Hebrejšтина je mi také drahá.“ Krakov navštívila i jeho starší dcera. Vrátila se nadšená, všechno mu vyprávěla, kde byla,

co viděla. Ne, už se mu nestýská. Známi mu přivezou nové knihy o historii města. O městě se mu pravidelně zdá. Ráno se probudí a řekne ženě: „Rito, byl jsem zase v Krakově!“

Ulice Józefa kdysi spojovala Kaziměř židovskou s křesťanskou. Jméno dostala na památku návštěvy císaře Josefa II., předtím se jmenovala Soukenická a Židovská. Dnes patří k nejživějším ulicím někdejší židovské části Kaziměře. Dřívější kupce a řemeslníky vystřídaly umělecké galerie, butiky, starožitnosti, kavárny a hotely. Každý ocení třeba kavárnu Eszeweria s příjemnými zákoutími pro důvěrný a nerušený rozhovor. Nejrůznější lampy a lampičky, svícny a svíce, staré sedřené stolky, červená pohovka, rozložitá křesla pamětnice a strohé židle snad každá jiná, památeční černobílé fotografie, obrázky, zrcadla. Koho a co všechno pamatují? Kdo do nich nahlížel? Nádvoří zahrádka stejně omšelá, ale stejně blízká a důvěrná, zeď protějščího domu místy obnažená na cihlu, kolem dokola další mlčící svědkové uplynulého a uplývajícího času. Odpoledne je tu ticho, sedím a přemítám, vůně lilii ve váze na každém stolku je silná, až omamná.

Téměř na konci ulice, poblíž někdejší brány do židovského města, stojí důstojná **Vysoká synagoga**. Třetí nejstarší, postavená v polovině 16. století. Vysoká proto, že muži museli k modlitbě vystoupat neobvykle až do prvního patra. Důvod? Aby byli v bezpečí a nerušení, neboť nedaleko žili křesťané a o rozmíšky nikdy nebyla nouze. Vždyť ještě o dvě století starší kostel Božího Těla je jen o ulici dál, i křesťané si ho pro jistotu obklopili vysokou zdí. Vytrvala dodnes.

A židovské obchody? Také o právo na jejich umístění se židé s křesťany neustále hašteřili. První chtěli samozřejmě své zboží nabízet v celém městě, křesťané a jejich cechovní spolky se urputně bránili. Nařízení a zákazy vedení města nebo dokonce krále střídaly zákulisní snahy o jejich zrušení či omezení, jedni si stěžovali na druhé, dočasný poklid často vyústil v potyčky, občas v pogromy. Jednou byli židovští obchodníci vytlačeni jen do své části města, jindy mohli obchodovat i bydlet kolem Rynku Główného, tedy v srdci města, pak zase směli do svých obchodů či směnáren každé ráno jen dojíždět či docházet. Jednou jim správa města přesně vymezila sortiment, pak pro změnu povolila kolem Rynku jen

penězoměnce. Koloběh se v průběhu staletí opakoval, a jak jsem zmínil, papírové obchodní války často řešila královská kancelář na Wawelu.

Otci **Jakuba Weingartena** patřila malá továrna na čokoládu ve Węgierské (Maďarské) ulici ve čtvrti Podgórze. Začátkem třicátých let se přestěhují za řeku do Mostowé, na Kaziměř. Měl tři bratry a tři sestry. S rodiči doma mluvili jidiš nebo německy, mezi sebou polsky. Nic nového. Matka vedla knihy, tedy účetnictví, a vypomáhala v obchodě. Nosila paruku, protože pocházela z chasidské rodiny. Jako kluk měl Jakob malé pejzy, nosil světlé sako a kalhoty, ne, v černém nechodil. Cheder ve Węgierské ulici, obecnou židovskou školu, nezačal navštěvovat, jak bylo běžné, ve třech letech, ale dokonce o rok dřív spolu se dvěma staršími bratry. Prostě nechtěl být doma sám. Učení čtení a psaní trvalo od osmi do poledne, ráno žáčky vyzvedával pomocník, říkalo se mu belfer, v poledne je doprovodil domů. Pak následovalo vyšší vzdělání, ješiva, také v Podgórze. Nestudovali jenom náboženské předměty a hlavně Talmud, ale také například polštinu, němčinu, matematiku, dějepis. Jedním z Jakobových učitelů byl i Aleksander Bieberstein, za okupace se stane předsedou Židovské obce. Bratr Aleksander byl lékařem. S jejich jmény se ještě potkáme. Do ješivy Jakob chodil až téměř do dvaceti let, do roku 1938, už od šestnácti však současně pracoval v rodinné továrně na čokoládu a cukrovinky v Mostowé ulici. Zaměstnáno tam bylo asi 50 lidí, většinou nežidé. Když doma mluvivali o možnosti vystěhování do Palestiny, otec mu říkal: „Dobře, ale nejdřív musíš něco umět, musíš mít nějaké povolání.“ Také proto pořádala židovská hospodářská rada různé kurzy – pro děvčata šití, pro mládence třeba něco z černého řemesla.

Rodina navštěvovala **synagogu Kupa** v Miódowé ulici, naproti do takzvané „Pokrokové“ Tempel, kde přednášel dr. Ozjasz Thon i v polštině a němčině, chassidé zásadně nechodili. Před válkou se ženíl Jakobův nejstarší bratr. V pátek, ale na druhém břehu Wisly, v Podgórze. Protože tu starou pověst si všichni pamatovali. Asi před 250 lety stával vedle Staré synagogy dům, kde se rozhodli uspořádat svatbu v pátek. Hrála hudba, ale oslava se protahovala. Rabín vzkázal, že proti svatbě nic nemá, ale hudba by měla přestat

hrát. Začíná přece šabat. Ale svatebčané neposlechli, rabín je proklel a dům se propadl do země. Proto je tam prý dodnes prázdné místo.

Pak se oženil strýc, který bydlel také v Mostowé ulici v domě dědy. Ne, pátek to nebyl. Přišel rabín, pod baldachýnem novomanželům požehnal, početní hosté se do čtyř velkých pokojů málem nevešli, pak tančili na dvoře továrny, muži a ženy zvláště, popíjeli vodku, pivo, likér i víno. Před svatbou se snoubenci trochu znali, to snad jen v nejpobožnějších rodinách se nesměli potkat a pohovořit spolu, viděli se jen zdálky.

V roce 1936 zemřel zmíněný rabín dr. Ozjasz Thon, rovněž poslanec Sejmu. Jeho dcera a zeť budou o šest let později zastřeleni v Radomi, ve stejném roce zemře v plynové komoře koncentračního tábora Bełżec rabínův čtrnáctiletý vnuk Gabriel.

Okolo roku 1900 představovali židovští obyvatelé Krakova téměř třetinu obyvatel – ve městě jich žilo 25 000. Před začátkem války jich bylo už přibližně 60 000 a tvořili čtvrtinu celkového počtu Krakovanů. Pobývali v celém městě. Soustředění však byli především ve třech čtvrtích – v Podgórze tvořili třetinu z tamních obyvatel, Na Stradomiu téměř 60 % a v Kaziměři 74 %.

Je těžké odhadnout, kolik jich přežilo druhou světovou válku.

Přes dva tisíce?

Možná tři tisíce?

Nebo dokonce pět tisíc?

Začátek konce

Časně ráno v pátek 1. září 1939 zahájila německá vojska útok na Polsko. Po zemi, ze vzduchu i po vodě od Baltského moře až po Slezsko. Důvodem bylo údajné napadení německé vysílačky v Gliwicích polskými vojáky, ve skutečnosti německými vojáky v polských uniformách. K Třetí říši byla připojena vojvodství na západě, východní území brzy obsadí Sovětský svaz a na okupovaném území ve středu Polska vznikl Generální gouvernement. Zahrnoval čtyři správní okrsky, distrikty: krakovský, lublinský, radomský a varšavský. Do Krakova vstoupila německá armáda ráno 6. září, 17. září překročila Rudá armáda východní hranici země. Podle dekretu Adolfa Hitlera z 12. října 1939 se sídlem Generálního gouvernementu stal Krakov. Na věži Wawelu vyvěsili okupanti vlajku s hákovým křížem.

Do povědomí obyvatel se zapsali brzy – už 10. září zastřelili příslušníci Einsatzkommando 2/I třináct náhodně vybraných mužů z domů u nádraží v Płaszówě, kde předtím kdosi vykrádal vagóny s potravinami. Muži zemřeli u zdi židovského hřbitova v nedaleké Jeruzolimské (Jeruzalémské) ulici a jejich těla údajně ukryli pod starými věnci. Dnes už není zeď, není hřbitov a bližší místo poprav vyůstává neznámé. Oběti připomíná pamětní deska poblíž velkého a působivého sousoší Witolda Cękiewicze z roku 1964 stojící na místě někdejších poprav, v místě zvaném Cipowy Dolek.

Záměr německých představitelů města v čele generálním guvernérem okupovaných polských území Hansem Frankem a s podporou Heinricha Himmlera byl jasný od začátku – vytvořit z Krakova německé město, Židům nejdříve postupně zabavovat majetek, obchody, sklady a dílny, nuceným stěhováním zpřetrhat vazby na jejich bydliště, okolí, na synagogy, modlitebny a školy – a pak je vyhladit i fyzicky. Podnikatelům a živnostníkům byl nejdříve zakázán prodej a přemístění majetku, zablokovány bankovní účty

a stanovena maximální možná částka výplaty peněz. Židé jsou rasa, která musí být úplně vyhlazena, prohlásil Hans Frank.

Policja granatowa. Podle barvy uniforem modrá policie. Opačovaně se s jejími příslušníky setkáme. Přirovnat ji můžeme k naší protektorátní policii. Působila v generálním gouvernementu v letech 1939–1945. Tedy v době, kdy si zbytek Polska rozdělilo Německo a Sovětský svaz. Polská policie podléhala v městech německé bezpečnostní policii (Schutzpolizei), na venkově německému četnictvu (Gendarmerie). Na začátku byla jejím úkolem kontrola židovských obchodů a nošení povinného označení, doprovod židovských obyvatel na nucené práce, odhalování ukrývajících se Židů. I tady můžeme zaznamenat rozdílný přístup – někdy vymáhali od Židů peníze, jindy jim pomáhali a chránili před německými okupanty i ziskuchtivými Poláky. Jednou ukrývající se Židy včas varovali před chystanou kontrolou či prohlídkou, jindy německé policii a četníkům horlivě přisluhovali.

Záznam z nedávno znovuobjeveného deníku Heinricha Himmlera v archivu ruského ministerstva obrany z 2. února 1943: „10.00 až poledne: masáž, pak telefonát mammi a Puppi (své ženě a dceři Gudrun). 14.00: oběd s důstojníky SS. 15.00–19.00: celkem 19 služebních schůzek. 20.00: večeře. 21.00: další schůzky, jedna z nich kvůli zprávě, že desítka polských policistů loajálních nacistickému režimu odmítla bojovat při napadení partyzány. 22.00: rozkaz popravit všech deset Poláků a jejich rodiny poslat do koncentračních táborů. Pak odchod ke spánku.“

Mezi mnoha dalšími musel v říjnu 1939 opustit během patnácti minut svůj byt v ulici Szymanowského číslo 3 účetní Zygmunt Müller s rodinou. Nemohli si vzít nic s sebou, odešli jen v tom, co měli na sobě. K sestře Zygmuntovy ženy, pak ke švagru Zygmutu Grünbergovi.

Rodina Polańských, otec Ryszard, matka Bula a Romanova nevlastní sestra Annette (tehdy se ještě jmenovali Lieblingovi) bydlela v téměř novém domě v ulici Komorowského číslo 9, nedaleko břehu Visly a Wawelu. Roman, Raymond, se narodil se v Paříži v roce, kdy se v Německu dostal k moci Adolf Hitler. Po třech letech se

rodina vrátila do Krakova, odkud pocházel otec. „Na Paříž,“ píše ve francouzsky psané vzpomínkové knize *Roman par Polański*, „jsem si neuchoval žádnou vzpomínku. Dětství v Krakově? Nikdy jsem se nenudil. Nebylo možné nudit se v městě jako Krakov.“ Měl delší světlé vlasy, které nenáviděl, protože ho dospělí často považovali za děvče. Doba je nejistá, neklidná. Otec rozhodl, že se přestěhují do Varšavy, dál od německých hranic. Sám zůstal se svými bratry v Krakově. Také babička Marie se rozhodla zůstat, ať se děje cokoliv. Ještě před odjezdem u ní a strýců Stefana a Bernarda na Kaziměři, v židovské čtvrti Krakova, Roman pobýval. Neříká, kde přesně. Všechno tu je staré a temné, tajuplné, dům, dvůr, nábytek v bytě. Kontrast s bytem v Komorowského ulici. I babička se mu zdá hodně stará, má šedivé vlasy, chodí pořád celá v černém. A potkával tu jiné, zvláštní lidi. Měli divné kožešinové čepice, klobouky, dlouhé kabáty.

Rodina v souladu s židovskými pravidly a zvyky nežila, vírou se příliš nezabývali. Dětem vysvětlovali, že není možné prokázat, jestli Bůh je či není, a už vůbec nebyli přesvědčeni, že je náboženská výchova nezbytná.

Ale ani Varšava nebyla bezpečná, německá armáda se tam objevila oproti očekávání už koncem září. Rodina se vrátila zpátky do Krakova.

Už v pátek 8. září přikázal SS-Oberscharfuhrer Paul Siebert, aby byla ustavena šestnáctičlenná Židovská rada - Judenrat. Měl ji vést prof. Marek Bieberstein. Odmítal, ale Siebert mu pohrozil vězením, nakonec tedy nevděčnou funkci přijal. Předsedou nezůstane dlouho. Rada měla být prostředníkem mezi okupačními úřady a židovskými obyvateli města. Podléhala jednomu z referátů gestapa, které mělo sídlo v Slezském domě.

Od 29. října 1939 se Polákům tak drahý Wawel musí úředně nazývat Krakauer Burg.

Nejvyšší představitel krakovského okresu SS-Gruppenführer Otto Wächter přikázal **18. listopadu 1939**, že všichni Židé od 12 let musí od 1. prosince nosit na pravém rameni bílou pásku s Davidovou hvězdou. Za nedodržení příkazu bude o rok později hrozit trest smrti. Pásky prodávala Židovská obec za 10 zlotých, nejchudší ji dostali zadarmo. O několik týdnů dříve byly podobně označeny židovské obchody a kavárny, pro německé vojáky znamení, aby

přínejmenším rozbili výlohu, poničili vývěsní štít. Židovské školy byly uzavřeny, z veřejných propuštěni židovští žáci i učitelé, z úřadů zaměstnanci. To nestačilo, při takzvané Sonderaktion Krakau 6. listopadu okupanti uvěznil 183 profesorů Jagellonské univerzity a Báňské akademie, mezi nimi i Židy. Odvezli je do koncentračního tábora Sachsenhausen, 19 jich zahynulo.

Začátkem prosince příslušníci policie a gestapa židovskou část Kaziměře na dva dny obklíčili, kontrolovali dokumenty obyvatel, zabavovali majetek. Akci doprovázelo bití, ponižování, na ulicích zůstali i mrtví. Na denním pořádku bude napadání hlavně ortodoxních Židů, německý voják stříhá na ulici zadrženému muži pejsy a vousy, kamarád ochotně fotografuje, snímek pošle domů, oba se smějí, je to přece veselé, zábavné.

Už od 1. ledna 1940 měli Židé zakázáno opustit Krakov bez zvláštního povolení. Bez povolení úřadů nesměli změnit bydliště, nesměli cestovat vlakem, od 1. března jim bylo dovoleno jezdit tramvajemi jen ve vyhrazených vozech. O necelý týden později se museli všichni od 12 do 60 let registrovat registrovat, aby bylo možné dřívější příkaz nucených prací kontrolovat. Od 1. května 1940 měli zakázáno procházet se po Plantach, zahradách či parcích, obklopujících střed Krakova v místě někdejších hradeb. Výjimku tvořila část mezi Hotelem Royal (stojí dodnes) a hlavní poštou. Nesměli se objevit na krytém středověkém tržišti Sukiennicach, na Hlavním rynku jim byl vyhrazen jen chodník, po přejmenování náměstí po Adolfu Hitlerovi platil zákaz i pro chodníky. Řada dalších omezení bezprostředně následovala. Za dodržování všech nařízení byla odpovědná již zmíněná Židovská rada, Judenrat. Její členové byli v obtížné situaci – snažili se manévrovat mezi tvrdými příkazy a svým přesvědčením, okupanti stejně nebudou s činností rady spokojeni a v červnu 1942 ji zruší.

Nový předseda Židovské rady dr. Rosenzweig dostal 20. března příkaz odevzdat arizačnímu úřadu (Treuhandstelle, Urząd Powierniczego) v ulici Podwale klíče od všech krakovských synagog a modliteben. Jakub Stendig vzpomínal, že se mu s pomocníky podařilo využít nepřehledné situace a do budovy Židovské obce v ulici Limanowského číslo 2 dovézt zachráněné zbytky vzácných tkanin, modlitebních knih, kovových předmětů a památek ze

Staré synagogy a dalších synagog v Kaziměři, včetně asi 150 tór. Pak uvažovali o jejich zakopání do země, ale to by se jim před všudypřítomnými Němci sotva podařilo, inženýr Jakub Stendig proto navrhl úkryt v Předpohřebním domě na židovském hřbitově v Jeruzalémské ulici. To se zdálo být nejlepším řešením.

Jen díky zmíněnému průvodci Majera Balabana po židovských památkách Krakova jsem si mohl představit, jak vzácnými předměty byly synagogy vybaveny. Obdobný, ale jistě mnohem podrobnější soupis začal v roce 1940 pořizovat i Jakub Stendig, který v židovské obci pečoval o památky. Nejdříve se věnoval Staré synagoze, pak synagoze Remuh, svou práci však nestačil do založení ghetta dokončit.

Ze synagog a modliteben vznikly sklady, například ze Staré synagogy, nejstarší v Polsku a založené pravděpodobně českými Židy, kteří se uchýlili do Krakova po pražském pogromu v roce 1389, se stal sklad uniforem. Současně s rozhodnutím o vytvoření „Židovské obytné čtvrti“ vydá starosta města zákaz pohřbívání na největším krakovském židovském hřbitově v ulici Miódowé i na starém židovském hřbitově v Podgórze. Nejstarší židovský hřbitov Remu, založený v roce 1552, kde byli pohřbeni největší židovští učenci a rabíni, zůstal bez jakékoliv péče a byl soustavně ničen. Utrpěl i hřbitov v Miódowé, Medové ulici.

Ředitelství železnice z něj ubralo po celé délce dvacetimetrový pruh pro výstavbu drážních budov. Mnohé hroby byly otevřeny a vykrádány, nejcennější náhrobky vykupovali krakovští kameníci, zaznamenal v poválečné zprávě již zmíněný inženýr Jakub Stendig. V Krakově vystudoval Akademii výtvarných umění, stal se architektem. Za 1. světové války sloužil v rakousko-uherské armádě. Otec byl sionista, ale zakořeněný v polské kultuře, vzpomínala jeho dcera Gustawa, matka spíš Evropanka, ale také Židovka, která pečlivě dodržovala náboženská pravidla. Také by ráda studovala na univerzitě jako její sourozenci Leopold a Bronia, ale otec rozhodl, že se jako nejstarší musí věnovat obchodu. Proto obchodní škola. Ale studia jazyků se nevzdala.

Inženýr **Jakub Stendig** řídil snad všechny stavební práce pro Židovskou obec. Bezplatně. V Krakově také založil Židovskou řemeslnickou školu, mladí přece musejí mít nějaké povolání.

Matka Jakubovy ženy se jmenovala Ester. Byla možná první, která se po provdání odmítla dát ostříhat a nosit, jak bylo zvykem, paruku. Její muž Salomon, obchodník s krejčovskými potřebami v Krakowské ulici, jí to prostě nedovolil. Ostříhat takové krásné vlasy? Nikdy. Sám odmítl nosit chasidskou beranici a nahradil ji jen malou čapkou. Gustawin strýc Leopold Infeld vystudoval fyziku na Jagellonské univerzitě, ještě před válkou odjel do Ameriky. Díky Albertu Einsteinovi dostal stipendium Rockefellerovy nadace na univerzitě v Cambridge, stal se světoznámým teoretickým fyzikem a spolupracovníkem Maxe Borny a zmíněného Alberta Einsteina.

Jakub Stendig navštěvoval modlitebnu Tintera na Grodzké ulici, jednu z hlavních, která nás dovede na Rynek Główny. Založila ji zámožná rodina Tingerů, která obchodovala s kožešinami. V pátek se s dcerou procházivali po Kaziměři, se zájmem sledovali tančící chasidy. Zvláštní svět. Zanikající svět.

Gustawa s rodiči, matčinou sestrou Broniou, jejím synem a dalšími Krakovany opustili město 4. září 1939. Mířili pěšky do lázeňského městečka Busko, asi 80 kilometrů severovýchodně od Krakova. Provázely je nálety, sirény, střelba. Z jedné strany polská armáda, z druhé němečtí okupanti. Když se do města vrátili, vystěhovali je z bytu. Němci potřebují místo pro houfně přicházející soukmenovce.

V květnu 1940 byla založena organizace **Židovská sociální svépomoc**. Název napovídá, že měla pečovat o židovské obyvatele Generálního gouvernementu. Bude sídlit v Józefińskiej ulici číslo 18 v bývalé bance, dodnes, potvrzují, poměrně honosné a reprezentativní budově. Vedl ji někdejší režisér a divadelní kritik dr. Michal Weichert a jedním ze tří představitelů byl dr. Aleksander Biebersstein. Provozovala kuchyně, nemocnice, domov sirotků, organizovala peněžní sbírky, obstarávala potraviny. Přebírala a rozdělovala peníze, léky a oblečení od organizace JOINT (American Jewish Joint Distribution Committee – Americko-židovský výbor pomoci) i židovských charitativních spolků. Americká organizace byla založena již v roce 1914 s cílem poskytovat materiální a potravinovou pomoc běžencům z Ruska. V letech 1939–1945 pomáhala lidem z ghatt a dodávala zbraně a peníze pro židovskou ilegální činnost.

Německé úřady však Svépomoc v červenci 1942 zrušily a v březnu 1943 ji v mnohem skromnějším domě v Józefińskiej číslo 2 nahradí Jüdische Unterstützung-Stelle s podobným účelem, ale zřejmě lépe kontrolovatelná. Při pozdější likvidaci koncentračního tábora v Płaszowě bude její majetek zabaven a tím znemožněna další činnost.

Začátkem července 1940 byla na příkaz starosty města Karla Schmida (Stadthauptmann der Stadt Krakau) a doporučení gestapa zřízena **Židovská pořádková služba**, Jüdischer Ordnungsdienst, zkratkou OD, někdy nazývaná také židovská policie. První sídlo měla v ulici Podbrzezie, po založení ghetta ve čtvrti Podgórze, v Józefińskiej 39. Její členy zpočátku vybírala Židovská obec. Původním záměrem OD bylo sledovat dodržování vyhlášek Židovské obce, chránit obyvatele a udržovat pořádek v ulicích. Brzy se však ukázala její neblahá role. Z několika desítek členů Ordnungsdienstu, říkalo se jim běžně „odemani“, se až na výjimky postupně stávali poslušní vykonavatelé příkazů okupantů, měli na svědomí nejen vyhánění lidí z jejich příbytků, bití, zadržování osob bez dokladů nebo skrývajících se, ale často i smrt svých souvěrců. Zvláštní skupinu tvořili muži v civilním oblečení, oddělení zvané Zivilabteilung, které úzce spolupracovalo s gestapem. Jedním z jeho úkolů bylo sbírat informace o ŽOB, Židovské odbojové organizaci, a odboji vůbec. V Józefińskiej ulici patřilo k OD i vězení, odkud byli Židé zadrženi v ghettu posíláni po výsledku do krakovského vězení v ulici Montelupich a následně nejčastěji do Osvětimi. Nutno přiznat, že někteří svým židovským krajanům pomáhali, většinou však horlivě plnili rozkazy německých nadřízených.

Vytvořili si síť donašečů a konfidentů, připravovali seznamy Židů určených k deportaci, přijímali úplatky, nedostatkem jídla jako ostatní netrpěli. Zpočátku byli označeni na rukávu páskou, po čase nosili uniformu, odznak JOD, čepici se žlutým lemem, sako zapjaté ke krku a vysoké boty. Gumové obušky. Budou mít, především v ghettu a płaszóvském táboře, velkou moc, trpkému osudu ostatních Židů se však nevyhnou. Koncem března 1941 se stal jejich velitelem **Symche Spira**. Před válkou ortodoxní Žid, nosící pejzy a vousy, pracoval ve sklárně, hovořil špatně polsky i německy, jeho mateřským jazykem zůstal jidiš, podobný

němčině. Naprosto se změnil, když byl jmenován velitelem. Získal velké výhody, měl přístup do kanceláří gestapa. Magistr Tadeusz Pankiewicz z lékárny U orla ho později popíše jako neurastenika, psychopata se záchvaty zuřivosti. Člověk-stroj, nemyslicí robot, plnící rozkazy gestapáků. Sekretářka, dodává ve svých vzpomínkách na ghetto, byla jednou z jeho milenek. O přijetí do OD rozhodoval právě Spira. A výše úplatku. Jeho bezprostředním nadřízeným byl SS-Hauptscharführer Wilhelm Kunde. A byl to právě Spira, který se Szymonem Spitzem, před válkou odsouzeným za podvody do vězení, připravoval seznamy Židů určených k deportaci.

Aleksander Bieberstein, autor knihy o vyhlazení krakovských Židů, připomíná například osud svého známého, dr. Wilhelma Armera, který dříve bydlel ve středu Kaziměře, v Miódowej ulici. Pracoval jako lékař a jeho úkolem bylo mimo jiné potvrdit, že zatčený je Žid. Litoval, že se k OD hlásil, chtěl se tak pokusit zachránit svou ženu a jedinou dceru. Ostatním Židům se snažil pomáhat. Doktor Bieberstein mu nabízel falešné maďarské doklady, téměř jistou naději na záchranu, Armer odmítl a s rodinou později skončí jako ostatní příslušníci OD – budou zastřeleni v Płaszówě.

V **polovině srpna 1940** vyhlásil Hans Frank, že město Krakov je nutné zbavit „židovského charakteru“. Vysídlování z města začalo už v polovině května, do října opustilo město asi 30 000 Židů, místo svého budoucího pobytu si mohli zatím ještě svobodně vybrat. Celkový počet židovských obyvatel se však zvýšil na 70 000–80 000, protože do města přicházeli naopak lidé z okolí, ze Slezska a Lodže. Krakov se jim zdál bezpečnější, měli pocit, že se tu spíš ztratí, že nejsou tolik na očích. Židovská obec jim pomáhala hledat ubytování. Počet židovských obyvatel města se tak neustále proměňoval, někteří, většinou zámožnější a mladší, z města odcházeli s nadějí, že na venkově nebo na východě bude jejich život klidnější. Všechna čísla o počtu Židů v Krakově a okolí jsou však nepřesná, prameny se různí, i v ghettu budou později žít, spíše se skrývat, osoby nikde neregistrované, bez průkazu totožnosti.

Na podzim začaly německé úřady vydávat nové průkazy totožnosti, takzvané kenkarty. Znamenaly také povolení pobytu ve městě. Pro Židy měly žlutou barvu. Fronty v ulici Lubicz